

них снага Социјалдемократије и буржоазије либералних и демократских опређељења, вјерујући у актуелност револуционарних преврата у увјетима распадања капитализма. Својом оријентацијом на тактику борбе "класе против класе" продубио је Шести конгрес Коминтерне већ постојећи расцјеп у радничкој класи и у широким масама друштва. Удаљио се комунистички покрет више него икада од класе и од нације."*

То је довело до потпуне ликвидације "десних скретања" у СКП(б) и у Коминтерни. Почетком тридесетих година долази до радикализације тактике "класе против класе" која је трагично завршила 1933-34. доласком нацизма на власт у Немачкој.

Аутор је исцрпном анализом садржаја докумената из тог периода успео да расветли тријумф Стаљинизма, али се задржао искључиво на формалним и субјективним оценама. Тешко да су појединачни догађаји успели да афирмишу Стаљинизам, њега је родила објективна ситуација. Тријумф Стаљинизма није у периоду од 1927- 34. већ његов узрок је у изградњи социјализма у једној

заосталој и неразвијеној земљи, у офанзивни капитала према тој земљи. Када је светска револуција замењена само револуцијом у Русији (СССР-у) отворио се објективан пут ка развоју и победи стаљинизма.

Исто тако тешко се сложити са углавном негативним оценама тог периода. Иако је комунистички покрет у том периоду у капиталистичким државама био у релативној дефанзиви и бројчаном опадању, он је ипак успео да створи моралну и идеолошку снагу која је правагнула у победи над највећим злом људске цивилизације – нацизмом и фашизмом.

Ипак рад "Коминтерне и тактика борбе 'класа против класе' (1927- 1934)" представља вредан допринос још увек недовољно научно истраженом и објективно приказаном периоду радничког и комунистичког покрета између два светска рата. Рад је строго аналитичан и више се препоручује "ужој" компетентној, него "широј" научној јавности.

Мр БРАНКО НАДОВЕЗА

МИЛАН СТ. ПРОТИЋ: РАДИКАЛИ У СРБИЈИ – ИДЕЈЕ И ПОКРЕТ 1881 – 1903

(Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт,
Посебна издања, књига 41, Београд, 1990)

Народна радикална странка обележава полувековну политичку и друштвену историју Србије и српског народа, а изван националне историје, у историји политичких странака уопште, она, по много чему, представља изузетну појаву. Већ њена прва одлика била је дово-

љан разлог да је учини незаобилазном за писце политичке историје Србије. До другог светског рата, о Народној радикалној странци писали су Слободан Јовановић, Живан Живановић, Алекса Ивић, Јаша Продановић, Драгослав Јанковић. У том су раздобљу два догађаја – педесето-

* Исто, стр.106.

годишњица настанка странке и смрт њеног вође Николе Пашића, као и обележавање десетогодишњице његове смрти — била повод за прикупљање вредне грађе и за бројне прилоге о радикализму, радикалима и Народној радикалној странци. Ипак, њена историја није написана.

Непосредно после другог светског рата, ако се изузме студија Драгослава Јанковића *О политичким странкама у Србији 19. века* (1951), у историографији Народне радикалне странке настала је осека. Њој на смену долази плима, што је поуздан знак да је враћање тако великој теми као што је радикализам у његовом укупном значењу за политичку и друштвену историју Србије и српског народа, за историју менталитета, мотивисано разлозима и интересима историјске науке и у ритму који је њој иманентан. Интересовање се обнављало постепено и да оно није од јуче доказ су већ вишеструки резултати. Они се огледају у објављивању извора, у чему се издваја подухват Архива Србије са шестомним издањем грађе о тимочкој буни, једном од кључних догађаја у историји Народне радикалне странке; затим, у монографијама о творцима и истакнутим личностима странке: Адаму Богосављевићу, Ранку Тајсићу, Марку Пајићу, Пери Тодоровићу, Јаши Томићу, Николи Пашићу, Стојану Протићу. У неколико докторских дисертација, већином још у рукопису, проблематизована је историја странке и обрађивана су њена различита раздобља. Ширином захвата издвајају се објављене студије Лазара Ракића о Радикалној странци у Војводини и двотомно дело Андрије Раденића *Радикална странка и тимочка buna*, које у *Прилозима* даје и драгоцен избор грађе. Ова, за две деценије, завидна продукција о Народној радикалној странци обoga-

ћена је студијом историчара млађе генерације Милана Ст. Протића *Радикали у Србији – идеје и покрет – 1881-1903*.

Протићева студија је, како сам аутор у *Предговору* каже, настала на основу рукописа докторске дисертације, коју је 1987. године, одбранио на Калифорнијском универзитету у Санта Барбари. Осим *Предговора*, студија садржи и *Увод*, у коме аутор дефинише методолошка начела, којима се руководио у изради студије и истиче да је више настојао да постави „права питања” него да да „неприкосновене одговоре”. Следи, затим, поглавље *Развој радикализма као политичке идеологије у Европи 19. века (Велика Британија и Француска)*, у коме је, за нашу историографију која се мало бавила историјом идеја, дато корисно, релативно широко, обавештење, више на основу литературе него на основу извора, о настанку и развоју идеје радикализма у Енглеској и Француској. Вишегодишњи рад у иностраним библиотекама омогућио је аутору да, у фасцинантно богатој литератури, обрати пажњу на један број вредних дела, у којима је анализиран удео у развијању политичке и социјалне филозофије радикализма Цереме Бентама, Џејмса Мила, Џона Стјуара Мила – у Енглеској и Александра Огиста Ледри-Ролена, Жила Симона, Леона Гамбете, Жоржа Клемансоа – у Француској. За аутора, ово је поглавље имало функцију теоријског оквира, у који је он настојао да ситуира и српски радикализам.

У наслову наредног поглавља, *Извори идеологије Радикалне странке у Србији 1881-1903*, садржано је, нема сумње, једно од оних „правих питања”, чије је дефинисање аутор поставио као циљ свога рада. Потпуно логичним следом у

испитивању једне појаве, као што је идеја радикализма, Протић је пошао од утврђивања и класификације њених извора. Поделио их је у две групе: спољашње и унутрашње. У прву групу уврстио је: руску социјалистичку традицију, „у којој су се мешали трагови анархизма и народњаштва“; француски радикализам, који је „оставио најочљивији знак на Радикалну странку у Србији и то у оба израза: политичком програму и организацији покрета“; енглески радикализам, посебно уставна и парламентарна теорија, у чијем је духу написан и устав од 1888. године. У унутрашње изворе српског радикализма убројао је: краља, политичке странке и народ у Србији.

Одредивши теоријски оквир и изворе радикализма, аутор је у поглављу *Особине политичког радикализма у Србији* настојао да утврди особености које радикализам, као и свака идеја чији је корен изван националног тла, добија на новом тлу, напалана његовим властитим соковима; кад, дакле, идеја започне и настави још једну од својих многих egzистенција. Већ само настојање да се уоче особености које једна универзална идеја добија у новој националној средини, методолошки је исправно. Али, те особености нису само резултат разлика између народа, него, и то пре свега, разлика између социјалних миљеа. Приближно тачан одговор не може се добити само упоређивањем доктрина. Неопходно је упоређивање друштва: српског са руским, француским и енглеским. Анализа није ишла у том правцу. Зато ово поглавље више говори о циљевима унутрашње и спољне политике Народне радикалне странке него о обележјима политичког радикализма у Србији, која аутор дели, такође, на унутрашња и спољашња.

По њему, унутрашња обележја чине „четири темељна стуба радикалног схватања устројства државе: уставност, парламентаризам, локална самоуправа и демократске слободе“, док – „спољашњи састојак српских радикала чине њихова размишљања о националном питању“.

Радикализам као идеологија предходи политичкој организацији Народне радикалне странке. Иако то разликовање није извео доследно, Протић га осећа, о чему говори и посебно поглавље његове студије – *Састав и устројство Радикалне странке*.

У нашој историографији, Народна радикална странка виђена је, претежно, као класна сељачка странка, као широк народни покрет, у који је стало „пет шестина“ српског народа. Знатно мањи број историчара у целини, али претежан у периоду после другог светског рата, видео ју је као грађанску партију, која је настала заокретом присталица социјалистичког покрета после смрти родоначелника тога покрета Светозара Марковића. Идеологија Народне радикалне странке, до Протићеве студије, није била предмет посебног проучавања. Организација је више описивана него анализирана, иако су за оцену карактера Народне радикалне странке њени статuti много значајнији од њеног програма.

Сам Протић Народну радикалну странку види као мешавину елемената сељачког покрета и елемената малограђанске партије: он је дефинише као „блок различитих друштвених групација“. Остаје, наравно, питање да ли је јединство тих различитих елемената истовремено или припада различитим фазама развоја Народне радикалне странке. Прецизнији одговор на ово питање, које је, у суштини, питање њеног ка-

рактера, захтева строго поштовање хронолошког принципа. Протићев налаз био би егзактнији да је и српском радикализму пришао методолошки исто као и енглеском и француском: утврдио прво помињање у Србији појмова *радикализам* и *радикална партија* и пратио њихов развој. При таквом приступу почетак се помера знатно унапред, а редослед теоријских извора битно се мења. То је био и једини пут да се идентификују сви теоријски извори српског радикализма, при чему сигурно не би изостала немачка социјална демократија, посебно учење Фердинанда Ласала.

Објашњење карактера Народне радикалне странке није могуће без истраживања у новим, још непробијеним правцима. Како ову странку виде двор и друге две политичке странке у Србији, како је виде њени творци и њихови истомишљеници изван Србије; како је види њено чланство? Организација Народне радикалне странке захтева посебна, и то компаративна, проучавања, јер је управо организација оно што њу чини јединственом појавом међу политичким партијама. Идејно зачет на другом простору, тај тип партије нигде није тако остварен као у Србији. Организација је, наравно, изведена из идеологије. Али, ако је упоређивање српског радикализма са енглеским и француским радикализмом на питању организације дало право једном Карлу Сфорци да закључи да је „организација француске радикалне странке само дечја игра у поређењу са организацијом старе српске радикалне странке” — онда се мора поставити и питање разлика у идеологији и програмима.

Своје анализе идеја и покрета радикала у Србији од 1881. до 1903. године, Протић завршава поглављем

Вођи. Он издваја четири личности: Николу П. Пашића, Перу Тодоровића, Стојана Протића и Милована Ђ. Миловановића. Они су, сигурно, најмаркантније личности и идеолози странке у разним раздобљима њене историје. Сви су они припадали вођству, које је било институција за себе. Али вођа је само један: Никола П. Пашић. Он је стајао на челу Народне радикалне странке скоро пола века, од њеног настанка (1882) до своје смрти (1926). Бивао је угрожен, и то властитим грешкама. Другима, не мање заслужним за странку, а често и даровитијим од њега, грешке се нису праштале. Он је, пак, у партији, која је упоређивана с војском, увек успевао да задржи командно место. Полазило му је за руком да елиминисе носиоце свих струја, које су могле да угрозе јединство странке. Такву судбину нису могла избећи ни двојица од оних које је Милан Ст. Протић убројио у вође: Пера Тодоровић и Стојан Протић. Улогу неприкосновеног вође „господара у радикалној странци”, како је рекао један од њених твораца, који је касније елиминисан, Раша Милошевић, — не објашњава толико ауторитативни карактер самог Пашића, колико карактер странке којој је такав вођа био потребан, као што и саму странку, такву каква је по идеологији и организацији била Народна радикална странка, објашњава друштво у коме је настала и била тако дуго могућа. Због места које је Народна радикална странка имала у српском народу, Пашић је прерастао улогу страначког вође и постао народни вођа. Око његовог имена створен је култ, који се, поред осталог, изражавао у слогану: „Пашић припада нама, а ми припадамо њему”. Нису биле далеко од истине *Франкфуртске новине* када су, објављујући вест о смрти Николе

Пашића, написале да је умро „некрунисани краљ” Србије.

У завршном, најкраћем поглављу студије, *Место у историји*, Протић ситуира Народну радикалну странку у „велику породицу европског радикализма”. По њему, она је дуго рушила да би, преуевши власт, постала градитељ. Али, здање које је она подизала, готово без политичке конкуренције, са пет шестина народа у својим редовима; са идеологијом и организацијом, чије је уређење личило „на уређење војске и цркве”, није било западноевропско грађанско друштво већ народна држава.

Протићева студија садржи још *Табеле и прилоге*, *Библиографију*, у којој у навођењу архивских фондова има непрецизности, и резиме на енглеском језику. Нажалост, и овој, као и многим другим историографским студијама, недостаје именски регистар.

Узевши за предмет студије идеје и покрет радикала у Србији, Милан Ст. Протић унео је новину у проучавање страначке историје у нас и садржајно је обогатио историографију Народне радикалне странке. Из страних библиотека и архива, он је бацио поглед на једно крупно питање националне историје и на средишно питање друштвене историје српског народа. То, наравно, не може да замени истраживања домаћих извора, али и њима даје нову димензију. Можда је сувишно рећи да је Протићева студија писмена и читљива књига. Данас је то, међутим, врлина коју треба истаћи.

Разуме се, ниједан аутор не може одговорити на сва питања која поставља, а још мање може сам поставити сва релевантна питања. Тако је и Протић овлаш прешао преко једног од три идејна извора српског радикализма, преко руског на-

родњаштва, односно преко српског народњачког социјализма. Инсистирао је на аналогiji српског радикализма са француским и енглеским радикализмом. Али, трагове непосредних француских и енглеских утицаја, а поготову директних веза, није могуће открити код творца Народне радикалне странке, то јест, у фази формулисања главних идеја и настајања организације. У том погледу, недвосмислено је богато наслеђе које су они оставили и појединачно у својим списима и као политичка група у својим гласилима. То наслеђе пружа обиље доказа о идејном утицају и стварним везама са идеолозима руског народњаштва. Међутим, том утицају и тим везама у Протићевој студији се ни траг не наслућује. Сама идеја народне партије са водећим језгром, које чине критички мислеће личности, и народом као својом базом и главном снагом преображаја израсла је из те идеологије. Народна радикална партија постојала је читаву деценију пре но што се формално појавила 1882. године. У том раздобљу постављени су њени темељи и зато се од њега мора поћи.

Једнако овлаш прешло се и преко једног од унутрашњих извора српског радикализма: других двеју политичких партија у Србији, Либерарне и Напредне. У погледу крајњих циљева, ове се две партије не разликују од Народне радикалне странке. И оне прокламују: политичке слободе, народно благостање, ослобођење и уједињење српског народа. Као странке на власти, оне теже организовању државе и институционализацији друштва. У сиромашном и патријархалном народу, овај процес неизбежно погађа његове најшире слојеве и нужно јача бирократски карактер власти. То сужава основу ових двеју странака. Наро-

дна радикална странка има, међутим, две предности. Прва предност је у њеној снажној и дисциплинованој организацији, којом покреће социјално неиздиференциране масе. Друга је у чињеници да се налази у опозицији. Њена критика бирократије има позитивне последице, јер представља контролу власти и поставља ограничења њеној самовољи. Али, она делује и деструктивно, јер је против сваког вида институционализације, зато што он долази од бирократске, дакле, ненародне власти. Народна радикална странка тежи неподељеној власти да би успоставила не западноевропско грађанско друштво већ народну државу. Тако је једна изузетно централистичка политичка партија тражила широко децентрализовану државу. Али, парадокс је само привидан. Са Либерарном и Напредном странком на маргини, као масовна партија, Наро-

дна радикална странка је, кроз систем народне самоуправе, фактички осигурала своју доминацију. Циљеви странке подударали су се са интересима маса, јер је њена идеологија изведена из тих интереса. Посебан је проблем какве су, у тим условима, биле стварне могућности за парламентаризам у западноевропском смислу речи.

Поменуто два питања или, како Протић каже, један спољашњи и један унутрашњи извор српског радикализма, битна су како за разумевање порекла и развоја тако и историјског учинка идеја и покрета радикала у Србији. Отуда, њихово само успутно помињање, а поготово њихово изостављање из анализе, одлучујуће утиче и на закључак о кључном питању студије.

Др ЛАТИНКА ПЕРОВИЋ

**ЛАТИНКА ПЕРОВИЋ, ПЛАНИРАНА РЕВОЛУЦИЈА,
БИГЗ Београд, Глобус Загреб, 1988.
Научна критика**

Књига Латинке Перовић "Планирана револуција" представља интересантно компонован научни рад о друштвено-историјским условима под којима се уобличио руски јакобинизам и бланкизам, један од праваца руског револуционарног покрета у XIX веку и његовим битним карактеристикама као оригиналне политичке доктрине. Чине је истраживачки билијантна уводна студија урађена на основу селективног, критичког и промишљеног коришћења и систематизације светске литературе и одговарајућих историјских извора, те изабрани радови руских јакобинаца и бланкиста, који најрепрезентативније илустру-

ју основе њихове револуционарне мисли са богатом и прецизном научно-критичком апаратуром.

Основе руске револуционарне мисли ауторица не везује само за утицај европских социјалистичких и револуционарних идеја, међу којима и марксизма, већ пре свега за природу и стање руског друштва XIX века. Њега је карактерисало велико привредно, економско, политичко и културно заостајање за Европом, услед одржавања феудалног друштвено-економског система. Индустријска производња и капитал однос тек су почели да се развијају на руском тлу средином XIX века, али је до краја